

Оля Гнатюк

РЕПРЕСОВАНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ

Повість «Еті» та її авторка на тлі доби

Повість Ольги Дучимінської «Еті» з'явилася у Львові 1945 року. Це була перша після війни книжечка галицької письменниці, та й остання прижиттєва. Роком пізніше з'явилася розгромна рецензія, автор якої звинуватив письменницю у викривленні образу війни та поставив під сумнів право оприлюднювати такий твір. Трьома роками пізніше 66-річну письменницю заарештували за приписувану їй участь у вбивстві Ярослава Галана. Здавалося б, між цими двома фактами – критикою твору та ув'язненням письменниці – немає жодного зв'язку. Або, якщо його все ж таки шукати, то ці факти пов'язує хіба що абсурдність звинувачення, своєрідне советське втілення «Процесу» Франца Кафки. Проте кафкіанський топос відводить увагу від найголовнішого, на мою думку, зв'язку, а саме – від советського режиму. Почну однак із ширшого контексту, щоб краще зрозуміти, чому в українській літературі ця повість унікальна, а тоді вже представлю біографію письменниці та аналіз її твору.

Голокост – непомічений чи замовчуваний?

Оповідання «Еті» Ольги Дучимінської доводить, що для частини галицької інтелігенції тема Голокосту була важливою, а доля твору і авторки свідчать про те, що цю тему силоміць витіснили,

і то не лише з літератури, а й із того, що сьогодні називаємо публічним дискурсом. Якщо порівнювати повоєнну українську літературу з літературами сусідів, побачимо вражаючу різницю. У Східній Європі, а надто ж у ССРСР, особливо в часи сталінізму, писати про Голокост можна було лише в контексті загальних жертв народу – советських громадян, поляків, чехів тощо. Проте існували суттєві відмінності в трактуванні цієї теми у Східній Європі. У Польщі 1946 року з'являються «Медальйони» члена Головної комісії у справах нацистських злочинів у Польщі Зофії Налковської, «З безодні» Зофії Коссак-Щуцької, засновниці «Жеготи» (організації Підпільної польської держави, що давала допомогу євреям), перші оповідання Тадеуша Боровського. Голокост аж ніяк не є центральною темою в цих творах, але все ж – присутній. У Польщі створено інституцію, Центральну єврейську історичну комісію, яка цілеспрямовано задокументувала свідчення жертв Голокосту та протягом 1945–1950 років опублікувала чимало свідчень, а навіть художніх творів, які дотепер залишаються для дослідників цінним джерелом. В Румунії 1948 року опубліковано «Фугу смерті» нещодавнього советського громадянина Пауля Целана. У Чехословаччині 1949 року з'явилася повість Їжі Вейля (Jiri Weil) «Життя з зіркою». Згодом, коли сталінізм у країнах соціалістичного табору набрав обертів, критика засудила більшість названих творів (за винятком «Медальйонів»). Однак автори не опинилися за ґратами (хоч Боровський, затиснутий тоталітарними лещатами, вчинив самогубство).

В Україні, як і в цілому ССРСР, після війни советська цензура регламентувала на всіх рівнях інформацію про масове знищення євреїв (найменшою мірою це стосувалося їдишистських видань). Замість того, щоб називати національність жертв, і в документах, і в пресі, і в фільмах, вживається майже винятково формулювання «масові розстріли мирних советських громадян». Окрім цензурної заборони в художній літературі додатковим чинником замовчування був сам метод соцреалізму, в якому не вміщувалося висвітлення трагедії «класово-ворожих елементів», себто дрібних власників, здебільшого бідних євреїв. Наведу лише один приклад: їдишистський письменник Їхил Фалікман, опублікувавши 1945

року оповідання про єдиного вцілілого з містечка бідного ремісника, вже 1948 року друкує ідеологічно вивіреним твір «Світло приходить зі Сходу». Ані психологізм, як у Дучимінської, ані реалізм, як у Фалікмана, був неприпустимим в добу сталінізму («нам Прусти не потрібні»).

1948 року в СРСР почалася антисемітська кампанія на державному рівні. За нею пішла хвиля арештів; 24 члени Єврейського Антифашистського Комітету (ЄАК) були засуджені до смертної кари, а кількадесят рядових членів, як і всі представники Єврейської автономної області – відправлені у табори. Смертні вироки виконано 12 серпня 1949 року; ця дата увійшла в історію як «ніч розстріляних поетів» («ночь казненных поэтов»). Серед них були відомі єврейські письменники з України: Іцик Фефер, Лев Квітко, Перец Маркіш, Давид Гофштейн. Ця втрата була непоправною; сталінський режим унеможливив появу творів про Голокост, авторами яких були би його жертви або їхні близькі.

Державний антисемітизм тривав аж до смерті Сталіна. «Чорна книга», яку готували до друку Ілля Еренбург та Василь Гроссман і яка стала частиною звинувачувального матеріалу в Нюрнберзькому процесі 1945–1946 років, так і не була видана в ССРСР. Її верстку, за рішенням цензури, було знищено 1948 року. Двадцять сім томів матеріалів, які лягли в основу цієї книги, опинилося в архіві МВД. Двадцятьма роками пізніше, в період відносно сприятливий, коли вийшло друком чимало художніх та документальних творів присвячених масовому знищенню євреїв, зокрема поема Євтушенка «Бабин Яр», Ілля Еренбург намагався видати «Чорну книгу». Та його зусилля були марними. Як і спроба Василя Гроссмана видати роман «Життя і доля» (написаний ще в 1950-х роках, але виданий в ССРСР лише 1988 року, за чверть століття після смерті письменника).

Отже, останній момент, коли в Україні за часів сталінізму можливо було хоч щось сказати про Голокост – 1945 рік. Саме тоді з'явилася повість «Еті» Ольги Дучимінської. Ким була авторка? Чому в історії української літератури ця повість відсутня? З огляду на художній рівень чи на тему? А може, успадковану по ССРСР інтерпретаційну матрицю?

Фемінізм, націоналізм, модернізм, космополітизм та клерикалізм в одній особі

Будь-яке з цих визначень могло б стати підставою для ув'язнення за часів сталінізму. Ольга Дучимінська (1883–1988) була і феміністкою, і галицькою громадською діячкою (всі довоєнні українські організації, включно із Союзом українок, советська окупаційна влада визнала націоналістичними). Дучимінська була письменницею доби модернізму (таких «експериментаторів» в СРСР розстріляли ще 1937 року) та перекладачкою (знання мов вже було достатньою причиною для підозр). Вона приятелювала зі «старосвітськими бабтяшками та матушками», себто гостювала у священничих родин, навіть після делегалізації Української Греко-Католицької Церкви 1946 року. Водночас, коло її знайомств не обмежувалося українцями. Дучимінська приятелювала з польським письменником Станіславом Вінцензом, автором гуцульської епопеї «На високій полонині», а також із єврейськими галицькими літераторами. Під час поїздок у міжвоєнну Чехословаччину цікавилася чеським жіночим рухом та літературою. Все це було обставинами, які особливо обтяжували Дучимінську в очах НКВД.

Однак письменницю арештували не за це, а за приписувану їй участь у вбивстві. Оскільки доказової бази не було, в звинувачувальному вироді головною її провиною виявився націоналізм. Звісно, націоналізм у специфічному, советському, розумінні, де ним могло стати все – участь у жіночому русі, наявність у приватній бібліотеці довоєнних книжок, твори, публіковані в галицькій пресі, приватне листування з особами, які НКВД, а згодом КГБ, визнало націоналістами (до справи Дучимінської долучили листи від Івана Огієнка, міністра освіти УНР в 1918 році, з 1944 року митрополита Української Автокефальної Православної Церкви; Олени Кисілевської, співзасновниці Союзу українок та сенаторки у парламенті Другої Речі Посполитої; Софії Русової, діячки жіночого руху, в 1918 році – членкині Центральної Ради УНР).

У першій половині ХХ століття Ольга Дучимінська була добре відомою в літературних колах – товаришувала з Іваном Франком, Ольгою Кобилянською, на покоління за неї старшими, як і з моло-

дошою на покоління Іриною Вільде. Її знали також вчені етнографи; вона була членкинею Наукового Товариства ім. Шевченка. Її поєднувала дружба із засновницями українського жіночого руху Оленою Кисілевською, Наталією Кобринською, Софією Русовою. Вона – письменниця, дослідниця народного побуту, редакторка, чільна постать в жіночому русі першої третини ХХ століття, а також дружина сотника УГА, який після поразки визвольних змагань опинився в еміграції в Чехословаччині.

Дучимінська прожила понад сто років і могла б розповісти чимало про свою епоху та своє життя, якби не ізоляція, на яку приречла її советська система та страх оточення. Вона, як і більшість галицьких письменників, в історії української літератури залишається маргінальною постаттю, об'єктом дослідження винятково західноукраїнських науковців. Ця подвійна маргіналізація – внаслідок сталінських репресій та ставлення до історії західного регіону – частково пояснює і долю творчої спадщини Дучимінської, і, зокрема, повісті «Еті».

Закінчивши 1902 року в Перемишлі вчительську семінарію, Дучимінська наступні майже тридцять років вчителювала у різних районах Галичини. Вона часто змінювала місце роботи, що, безумовно, мало і свої переваги – ширшало коло друзів та літературних тем. Після виходу на пенсію в 1930 році Дучимінська працювала як редакторка журналу «Жіноча доля». Громадська робота стала частиною сутності діячки, чим і пояснюють сучасні дослідники відносно невелику кількість її прижиттєвих видань. На мій погляд, ще однією причиною не надто рясних публікацій була традиційність її письма, яка не здавалася привабливою прихильникам авангарду міжвоєнного періоду.

Поезія і проза Ольги Дучимінської залишалися в руслі раннього модернізму, а отже, в естетичному полі кінця ХІХ століття. Їй притаманний психологізм, до певної міри – імпресіонізм (у стилі малярства Івана Труша, а не оповідань Михайла Коцюбинського). Героями її творів часто стають жінки, які порушують норми патріархального суспільства, не готового до викликів модерності. Отже, з одного боку – традиційність письма, з іншого – далеко не традиційне трактування «жіночої теми», де під сумнів підпадає суспільна норма, для якої звичним є нерівноправне трактування жінок і чоло-

віків та відкиненням поза суспільство жінок, які цим нормам з тих чи інших причин не підпорядковуються.

Про життя Ольги Дучимінської під час Другої світової війни маємо лише скупі інформації. Набагато більше можна було б дізнатися з її листування та повісті «Голос совісті», але всі її рукописи МГБ конфіскувало під час арешту 1949 року, і після закінчення процесу в 1951 році знищило. Письменниця проживала під час війни аж до 1949 року в центрі Львова, на вулиці Верхратського, 10. Відомо, що письменниця з 1940 до червня 1941 року працювала в Етнографічному музеї у Львові. У Спілку радянських письменників України не вступила, від офіціозу трималася здалеку. Так само поводитися і під час німецької окупації – ніде не працювала, залишалась на утриманні дочки Оксани, агронома. До Львівського культурно-мистецького клубу (створеного у липні 1941 року) не належала. Не виступила навіть на вечорі пам'яті улюбленої подруги та наставниці Ольги Кобилянської, організованому у квітні 1942 року. Замість Дучимінської доповідь на цьому вечорі робила молоденька Віра Іларіонівна Свенціцька. Але для пізнішого звинувачення Дучимінської в українському націоналізмі, який в СРСР ототожнювали з «пособництвом фашизму», досить було того, що під час обшуку на квартирі було вилучено кілька чисел журналу «Наші дні» та газети «Львівські вісті», що видавалися за німецької окупації.

Осіною 1944 року, після звільнення міста від німців, у двокімнатній квартирі Ольги Дучимінської знайшла прихисток Ірина Вільде із двома маленькими дітьми (її чоловіка нацисти розстріляли наприкінці 1943 року). Письменниці були знайомі ще з тих часів, коли Дучимінська працювала в коломийському журналі «Жіноча доля», де саме ставила свої перші кроки молода Вільде – Дарина Полотнюк. Згодом Вільде перебралася на іншу квартиру, але далі підтримувала з Дучимінською близькі взаємини. На прохання молодшої подруги Ольга Дучимінська звернулася до знайомого священника, Дениса Лукашевича, щоб повинчав Вільде з Іваном Дроб'язком. Вільде на той час була вже депутатом Верховної Ради УРСР, а її чоловік – членом КП(б)У. Після арешту Дучимінської, свідчення заляканої цим «компроматом» Вільде стали ще одним цвяхом до вироку 25-річного ув'язнення для Дучимінської.

Ольга Дучимінська була майстринею психологічної жіночої прози. Більшість її оповідань спирається на багатому життєвому досвіді письменниці. Поза сумнівом, «Еті» – не художня вигадка, а твір, що ґрунтується на добре відомих авторці реаліях. Вона зупиняє погляд на найбільш драматичних подіях німецької окупації: останньому етапі *Endlösung*: ліквідації гетто, а точніше – масовому знищенні всіх, хто вижив до цього часу, та полюванні на втікачів. Авторка описує також ставлення мешканців Львова до загибелі євреїв. Бачимо і байдужість, і страх, і прагнення нажитися на «чужому» горі. Ані тоді, ані пізніше не було в українській літературі твору, який би настільки вірогідно і на такому високому художньому рівні зображував Голокост.

Немає спогадів очевидців про допомогу, яку надавала Ольга Дучимінська євреям. Роман Горак, автор першої розлогої публікації про письменницю, подає таку інформацію як факт, але, на жаль, без посилання на джерела і не називаючи конкретних прізвищ. Поза сумнівом, що в повісті «Еті» віддзеркалено особистий досвід Дучимінської. Письменниця настільки психологічно вправно відобразила душевні терзання своєї героїні, що читач розуміє – це не просто художній образ, це дуже реалістичний запис драматичного досвіду, який сьогодні можна порівнювати хіба лише з документальною прозою Баруха Мільха. Рівної за силою документальної жіночої прози не знаю.

Ольга Дучимінська змалювала стан душі зацькованої жінки, яка інстинкт життя пояснює сама собі материнським інстинктом. Хоч оповідач говорить про неї в третій особі, він від неї на відстані одного подиху. Стара вчителька, яка, врешті-решт, надає допомогу приреченій на загибель, є в цьому оповіданні другорядною постаттю. Про неї теж мова в третій особі. Фоном є всеохопний страх, що не дозволяє зважитися на порятунок ближнього. Жажіття Голокосту зображено кількома штрихами, та вони говорять читачеві набагато більше ніж література того часу – байдужість, страх, бажання наживи. Жорстокість нацистів залишається поза кадром, але оповідання так сконструйоване, що не виникає сумнівів, перед

ким тікає і ховається головна героїня. Ця єврейська жінка, яка, чудом врятувавшись з палаючого гетто, спочатку шукає прихистку у Львові, а коли їй відмовляють, у напівбожевільному стані добирається в село на околицях Львова. Її остання надія – на давню знайому вчительку. Але й та, пройнята страхом за власне життя, просить залишити її оселю. Еті (так звати героїню, вочевидь, її повне ім'я – Естер) довго блукає полями, нарешті, ледве жива, знову опиняється в оселі безіменної вчительки, яка надає їй прихисток, сподіваючись, що коли Еті одужає, піде з її оселі, а разом із нею піде і страх. Звісно, ця надія нездійсненна – тепер вже для обох. Головна героїня пройнята однією думкою – вижити заради того, щоб після війни віднайти своїх дітей, яких відправила на Волинь до батьків, сподіювачись, що там їм легше буде перебути війну. Всупереч усім обставинам Еті вижила. Після приходу Червоної армії вона опиняється у Львові, блукає територією гетто, чує голоси своїх дітей. Її проймає відчуття непотрібності власного існування.

Очевидно, саме таким було закінчення цього оповідання, але в друку, після цього фіналу, з'явилося ще кілька речень, явно дописаних на вимогу советського видавця: героїня вирушає назустріч новому життю на рідну Волинь. Читач від початку розуміє, що цього не станеться, що надія, яка тримає при житті головну героїню, є примарною. Адже в малих містечках і селах на окупованих територіях Голокост почався з перших днів німецької окупації. Місцевих євреїв розстрілювали в найближчій околиці. Переважно вони залишилися безіменними жертвами. Документальних свідчень про цей злочин обмаль. У післявоєнних зведених відомостях місцевих (районних та обласних) управлінь НКВД в кращому разі наводяться цифри.

«Еті» під прицілом советської критики

Це штучне закінчення бачили не лише читачі, а й советські критики. У рецензії, опублікованій рік після появи друком «Еті», Михайло Пархоменко, головний львівський критик «ждановського штабу», докоряв авторці, що вона за свою героїню «вибрала людину “нищую духом” і тим дуже збіднила свій художній задум».

Рецензія Пархоменка – це та краплина, в якій можна побачити океан. Критик навмисне не розрізняє авторки та героїні.

Подібним чином у січні 1944 року Сталін розтерзав кіноповість «Україна у вогні», приписуючи Довженкові думки, висловлені його героями. Пархоменко докоряв героїні, що не пішла до партизанів, бо «не жила єдиним із народом почуттям ненависті до ворога». Так само Сталін засудив героїв Довженка, які опинилися у безвихідній ситуації, мовляв, автор їх вигадав лише для того, щоб сказати: «советское государство не подготовилось к войне, и советский народ оказался безоружным». Одним з найголовніших звинувачень щодо Довженка став його гаданий націоналізм: замість затаврувати «петлюрівців та інших українських націоналістів» як «зрадників» та «пособників фашистів», автор кіноповісті взагалі про них не згадує. Сталін визнав цей твір «відвертим випадком проти політики партії». Довженко швидко збагнув, що «правда про народ і його лихо» непотрібна, і «ніщо непотрібно, крім панегірика».

Кінцевий висновок Пархоменка був не менш нищівний, ніж Сталіна щодо Довженка: «Інстинкт самозбереження знищив усе, що було у Етки справді людського і, якщо говорити до кінця, – позбавив її права бути героїнею повісті». Це був вирок не лише для Дучимінської як письменниці (відтоді, як вже було згадано, вона не опублікувала жодного літературного твору), а й як представниці галицької інтелігенції, що їй советська влада апріорі приписувала націоналізм.

Окрім повісті «Еті», 1945 року з'явилася ще інша нібито документальна книжка Володимира Беляєва «Світ у темряві» – вражаюча історія порятунку кільканадцятиособової групи євреїв, їх рятують два робітники львівської каналізації. Повість виписана повністю згідно з інтернаціоналістичною матрицею. (Півстоліття потому цю історію описав американський автор Роберт Маршалл та вцілілі герої, Ігнацій Хігер та Крістіна Хігер, себто «дівчинка у зеленому светрику»; на цій основі 2011 року Агнешка Голланд зняла фільм «У темряві»). Книжку Беляєва, з огляду на її тематику – Голокост, – просто промовчали. Автора, письменника з більшовицьким (і очевидно, чекістським) стажем, з 1917 року критика не чіпала. Авторку «Еті», натомість, взяли на приціл. Ішлося, вочевидь, не лише про

тему чи спосіб її висвітлення, а й про те, щоб знищити живих свідків історії іншої, ніж нав'язувана інтепретаційна версія, Великої Вітчизняної війни.

Ольга Дучимінська стала мішенню для атаки. Водночас, це була атака і на пам'ять про винятковість долі євреїв під час війни, і на стару галицьку інтелігенцію, якій приписували націоналізм та колабораціонізм. Львів і вся Західна Україна мали стати повністю советською територією, і для цього потрібно було поміняти «контингент», вживаючи поняття тогочасних советських документів, тобто викоринити непокірних – фізичним та психологічним терором.

Вирок для оповідання Дучимінської був проявом політики передовсім вироком щодо самої теми – знищення євреїв під час німецької окупації. Відтоді не лише в «Радянському Львові» чи у «Вільній Україні» не надрукували жодного тексту присвяченого трагедії Голокосту, а й в жодному українському республіканському видавництві. Тому єдиним літературним твором про Голокост аж до 1960-х років залишався роман «Буря» Іллі Еренбурга, опублікований 1947 року, а отже, до початку відвертої державної кампанії, спрямованої проти євреїв.

Замість підсумку

Боротьба з пам'яттю про долю євреїв під час німецької окупації та боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» були частиною політики в СРСР. Переконання советської влади в тому, що визнання знищення єврейського народу як унікальної за характером та масштабом трагедії, сприятиме зростанню єврейського націоналізму (усвідомленню власної національної окремішності), спричинилося до рішення про негласну заборону самої теми. Якоюсь мірою до цього спонукав советських лідерів проект єврейської автономії в Криму (вперше озвучений у 1920-ті роки, до нього повернулися на початку 1944 року). Майже аж до розпаду СРСР саме поняття Голокосту було забороненим.

Образ «українського націоналіста» як фашистського колаборанта є одним із найглибше закорінених стереотипів. Реальні провини тих, хто співпрацював із нацистами, зокрема у винищенні

євреїв, підмінено міфічним образом «пособника фашистів», яким міг стати кожен, кого влада звинувачувала в націоналізмі. Якщо 1944 року на території Галичини для советської влади головним ворогом були «польські націоналісти», до речі, теж звинувачувані у колабораціонізмі з німцями, то 1945 року головною мішенню стали «українські націоналісти». Прагнення створити спільний об'єднавчий і обов'язковий для всіх народів СССР наратив про Велику Вітчизняну війну спричинилося до повного подавлення будь-яких інших варіантів національних наративів, які б могли з ним конкурувати. Між 1944 та 1990 роками змінювалася тактика, але стратегія залишалася незмінною – «націоналісти» (єврейські чи українські) були основними ворогами комуністичної монополії на владу, на пам'ять і на істину.